

STANDPUNTEN EN KANTTEKENINGEN

Het mensbeeld bij Daniel C. Dennett Het vraagstuk van de menselijke vrijheid

Mohamed Chams Eddine Zaougui¹

'One widespread tradition has it that human beings are responsible agents, captains of our fate, because what we really are are souls, immaterial and immortal clumps of Godstuff that inhabit and control our material bodies rather like spectral puppeteers. It is our souls that are our glory and shame. But this idea of immaterial souls, capable of defying the laws of physics, has outlived its credibility thanks to the advance of the natural sciences.'

– Daniel C. Dennett, *Freedom Evolves* (2003)²

Met deze veelzeggende woorden begint het recentste boek van de Amerikaanse bewustzijnsfilosoof Daniel C. Dennett (1942). Zoals de titel laat vermoeden, buigt de auteur zich over het moeilijke vraagstuk van de menselijke vrijheid of de 'vrije wil', een onderwerp dat tevens aan bod komt in sommige van zijn voorgaande werken zoals *Brainstorms* (1978) en *Elbow Room* (1984).³ Als darwinist *pur sang* bekijkt hij de dingen natuurlijk vanuit een zuiver evolutionair perspectief dat overigens onmiskenbaar naturalistisch is van aard. Deze houding typeert overigens geheel zijn filosofie van het mentale.⁴ Zijn positie is even doordacht als radicaal. De mens, zo meent hij, is niets anders dan zijn lichaam. Er bestaat dus helemaal geen extra goddelijke ingrediënt zoals de ziel, hoe graag sommigen dat ook zouden willen. Wij zijn allemaal gemaakt uit minuscule hersenloze robots en niets anders, aldus Dennett. Descartes had het dus bij het verkeerde eind wanneer hij dacht dat er een absoluut en metafysisch verschil bestaat tussen de mensen en de dieren. Evenmin als de dieren hebben wij een ziel, alles is materie!⁵ Deze materialistische theorie vindt men expliciet terug in een wat ouder werk van hem, namelijk zijn controversiële *Consciousness Explained* (1991). Daarin toont hij aan dat ons bewustzijn, of beter gezegd datgene dat *wij* als bewustzijn benoemen, het fysiologische gevolg is van onze hersenactiviteiten. Hij verzet zich in dit boek, net zoals in *Freedom Evolves* (2003), dan ook radicaal tegen het cartesianisme, en in het bijzonder tegen wat hij het 'Cartesiaanse Theater' noemt. Dat is de idee dat er zoiets zou bestaan als een centrum in de hersenen waar het bewustzijn zetelt. In dit zogenaamde 'theater' zou alle informatie van de zintuigen samenkomen en in de vorm van een bewustzijnsstroom vertoond worden aan een centrale toeschouwer, dat wil zeggen de bewuste persoon die bepaalde bedoelingen en plannen heeft. Volgens de Amerikaan echter werken onze hersenen als een parallelle computer *zonder* hoofdkwartier. Wanneer we verder

¹ De auteur is Licentiaat in de Arabistiek en Islamkunde en Kandidaat in de Wijsbegeerte.

² Dennett, D.C. *Freedom Evolves*. London, The Penguin Press, 2003: p. 1

³ Matthew Elton, *Daniel Dennett: Reconciling Science and Our Self-Conception*, Polity Press, 2003: p. 242

⁴ Doorman, M. & Pott, H., *Filosofen van deze tijd*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2000: p.327-341

⁵ Dennett, D.C., *Darwins gevaarlijke idee*. Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij Contact, 2001: p. 400

redeneren, moeten we tot de vaststelling komen dat het bewustzijn voor Dennett een soort virtuele, seriële machine is die eigenlijk, in tegenstelling tot de hersenen zelf, niet bestaat – althans in de strikt fysische zin van het woord.⁶

Het is bijgevolg niet moeilijk om in te zien in hoeverre Dennett de traditionele opvattingen over het menselijke bewustzijn en de vrije wil ondergraaft. Voor sommigen betekent zijn filosofie dan ook het failliet van de menselijke vrijheid. Alles wat men voor authentiek hield, blijkt plotseling loutere inbeelding te zijn. Maar is dat ook werkelijk wat Dennett bedoelt? Beschouwt hij de mensen dan als zombies zonder vrije wil? Is vrijheid voor hem dan slechts een massahallucinatie?

Tijdens de lectuur van *Freedom Evolves* werd duidelijk dat Dennett zich zeer bewust is van deze misverstanden, inderdaad, *misverstanden* want deze radicale denker meent dat zowel het bewustzijn als de vrije wil *echt* zijn en dus als objectieve fenomenen kunnen worden beschouwd. Volgens hem staan het naturalisme en de vrijheid helemaal niet vijandig tegenover elkaar maar zijn het de mensen die geneigd zijn om zoiets te denken, vermoedelijk uit angst voor een zogenaamd ‘darwinistisch fundamentalisme’. Voor veel mensen is het darwinisme immers een gevaarlijk zuur dat zich overal doorheen vreet en de romantiek van sommige illusies – het hebben van een ziel bijvoorbeeld – volledig verteert.⁷ Het is dan ook hoogtijd, zo vindt Dennett, dat deze mensen hun angsten overwinnen en de – enige echte materiële – werkelijkheid onder ogen durven te zien. Kortom, voor hem is er maar één manier om er achter te komen wat vrijheid betekent: we moeten ons nuchtere verstand laten spreken in plaats van ons te laten leiden door kwetsbare populaire opvattingen zoals tegenwoordig vaak gebeurt.

Dat de uitzonderlijke vaardigheid van vrijheid voor Dennett het resultaat is van natuurlijke selectie verbaast ongetwijfeld niemand. Vrije wil, zo stelt hij, is een ontwerp (*design*). En hoewel zo’n begrip een ontwerper lijkt te veronderstellen die bedoelingen en plannen heeft met zijn schepping, beklemtoont Dennett dat deze assumptie berust op een ernstige vergissing. Het is niet omdat er op de wereld weergaloos knappe artefacten voorkomen dat er een ontwerper aan het werk moet geweest zijn. Darwin heeft in de 19de eeuw op overtuigende wijze aangetoond dat er in de natuur slechts een onpersoonlijke en blinde kracht werkzaam is, meer bepaald het proces van de natuurlijke selectie. Bovendien wees de Britse zoöloog erop dat zo’n geestloze evolutie volstond om tot een fraai ontwerp te komen. Er is bijgevolg, zo redeneert Dennett, helemaal geen ontwerper of God nodig om het menselijke brein en daardoor ook de menselijke vrijheid te kunnen verklaren.⁸

Deze theorie impliceert dat vrijheid geen *fiat lux* is maar gestaag en heel geduldig evolueerde en uiteindelijk, na vele miljoenen jaren, authentiek en werkelijk werd. De legitieme vraag die zich nu waarschijnlijk bij velen opdringt, luidt: hoe kan de natuurlijke selectie, dat zelf een onbewust en doelloos proces is, vrijheid (en daarmee gepaard: bewustzijn) voortbrengen? Het darwinistische antwoord op de vrijheid lijkt inderdaad paradoxaal omdat ze tegen onze intuïtie indruist. MacKenzie, één van Darwins eerste critici, sprak in deze context van een ‘*strange inversion of reasoning*’.⁹ En dat is het ook, een vreemde omkering van de logica, maar dat maakt het evolutionaire perspectief niet minder waarschijnlijk. Dennett tracht in *Freedom Evolves* aan te tonen waarom dat zo is.

⁶ Doorman, M. & Pott, H., p. 334-336 en Dennett, D.C., p. 55 (2001)

⁷ Dennett, D.C., p. 55 (2001)

⁸ Doorman, M. & Pott H., p. 336 en 337

⁹ Dennett, D.C., p. 47 (2003)

Geen enkel organisme werd door de natuurlijke selectie voorbestemd om te overleven en dus om te bestaan. De natuur selecteert met andere woorden onbewust (de term ‘natuurlijke selectie’ is daarom een beetje dubbelzinnig)¹⁰; organismen die onvoldoende aan hun omgeving zijn aangepast, gaan een onvermijdelijke dood tegemoet. Slechts de aangepaste soorten blijven in leven en kunnen op die manier hun ‘geselecteerde’ – of moet ik zeggen hun ‘*lucky*’- eigenschappen? – aan een volgende generatie doorgeven (niets garandeert overigens dat deze eigenschappen bruikbaar zullen blijven!). Zo ontstaat, over miljoenen jaren heen, een indrukwekkend ontwerp of *design* dat voortkomt uit absolute onwetendheid.

De menselijke capaciteit om problemen te herkennen en op te lossen moet, zo meent Dennett, overeenkomstig worden opgevat. Zij is bijgevolg het resultaat van een traag en niet-miraculeus proces van natuurlijke selectie. De genoemde kwaliteit stelde onze verre voorouders in staat om gevaar *op voorhand* af te wenden waardoor hun voortbestaan kon worden verzekerd. Deze eigenschap is bijzonder succesvol gebleken in een chaotische en onvoorspelbare omgeving met als gevolg dat de geselecteerde genetische eigenschap zich, traag maar zeker, vermenigvuldigd heeft. Aanvankelijk waren deze organismen zich helemaal niet bewust van deze opmerkelijke vaardigheid om te anticiperen op wat nog komen moet. Maar de deur naar de vrijheid – en het bewustzijn – werd toen reeds op een kier gezet. Langzamerhand zagen steeds complexere en betere ‘vermijders’ het daglicht en vergrootten zo de faculteit van vrijheid.

Kortom, terwijl de natuur niet vooruitziend is, slaagde ze er niettemin in om wezens te ontwikkelen – bij uitstek menselijke wezens – die wél vooruitziend zijn, zich daar van bewust zijn en bovenal over een vrije wil beschikken. Meer zelfs, wij zijn tegenwoordig kampioenen in dingen vermijden door op de feiten vooruit te lopen. We persen daarbij elke druppel informatie uit de wereld en gebruiken dat vervolgens om de toekomst naar onze hand te zetten. In schril contrast tot andere soorten zijn wij er dus in geslaagd om op drastische wijze in te grijpen in het proces van de natuurlijke selectie, ditmaal bewust. Misschien dat ik hier te veel de indruk heb gewekt dat vrijheid, door een evolutie van natuurlijke selectie, een onafhankelijke geestelijke werkelijkheid is geworden. Niets is echter minder waar. Dennett beklemtoont in zijn boek dat vrije wil onlosmakelijk is verbonden met de hersenen die, zoals alle overige organen in ons lichaam, door natuurlijke selectie zijn ontstaan. Van een Cartesiaans dualisme, dat ervan uitgaat dat de mens uit twee substanties bestaat – enerzijds een stoffelijk lichaam en anderzijds een onstoffelijke geest –, is bij hem geen sprake:

‘Each of your host cells is a mindless mechanism, a largely autonomous micro-robot. It is no more conscious than your bacterial guests are. Not a single one of the cells that compose you knows who you are, or cares. Each trillion-robot team is gathered together in a breathtaking efficient regime that has no dictator but manages to keep itself organized to repel outsiders, banish the weak, enforce iron rules of discipline – and serve as the headquarters of one conscious self, one mind. These communities of cells are fascist in the extreme, but your interests and values have little or nothing to do with the limited goals of the cells that compose you – fortunately.’¹¹

¹⁰ Dennett, D.C., p. 67 (2001)

¹¹ Dennett, D.C., p. 2 (2003)

Om een volledig beeld te krijgen van Dennetts filosofie van de menselijke vrijheid, mag zowel het verschijnsel taal als Richard Dawkins *mementheorie* niet onvermeld blijven. Ik begin met het eerste, de taal. Mensen zijn de enige soort die over taal beschikken, of beter gezegd, mensen beschikken over de meest complexe en onbegrensde taal van alle levende wezens. Daardoor kunnen wij op onnavolgbare wijze informatie over onze omgeving verzamelen en met elkaar uitwisselen (dit staat natuurlijk niet los van ons vermogen om probleemoplossend te denken). Deze informatie gebruiken we dan om een voorkeuze uit onze gedragsopties te maken voordat we nieuwe wegen inslaan. Geen verstandig mens zal ontkennen dat ook zoogdieren, vogels, reptielen en vissen over een soortgelijk vermogen beschikken maar het is duidelijk dat hun gedragsopties, door de afwezigheid van een taal zoals de onze, opmerkelijk beperkter zijn.¹² We kunnen dus zonder al te veel geweld concluderen dat de bijdrage die de taal heeft geleverd tot het verdiepen en het verbreden van de menselijke vrijheid, nauwelijks kan overschat worden. Of om het met de woorden van Dennett te zeggen: ‘Wij zitten dank zij de taal op de top van een berg, die de andere soorten maar een klein stukje beklommen hebben.’¹³ Bovendien heeft de taal een stormachtige culturele evolutie tot gevolg gehad die nergens in de dierenwereld haar gelijke kent. Tot de menselijke realisaties behoren het beheersen van vuur, agricultuur, het vervaardigen van complexe werktuigen, religie, kunst, muziek, huilen, lachen en ga zo maar door. Maar in welke mate hebben al deze zaken iets te maken met de genetische overdracht van geselecteerde eigenschappen? Ons taalvermogen is weliswaar het gevolg van een genetische evolutie maar hoe komt het dat er zoveel verschillende *talen* zijn en dat elk kind ter wereld, ongeacht zijn of haar culturele achtergrond, zich probleemloos elke taal kan eigen maken? De evolutie van *talen* – hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor muziek, religie, literatuur en andere culturele artefacten – is dus niet rechtstreeks het gevolg van een evolutie van de genen. Maar waar komen al deze doorwrochte culturele innovaties dan vandaan? Het is in deze context dat Dennett zich bedient van het concept *memen*, het geesteskind van Richard Dawkins.¹⁴

De overdracht van ontwerp in de cultuur kan volgens beide darwinisten gemeten worden door memen. Dit zijn de eenheden van de culturele overdracht, vergelijkbaar met de genen in de biologische evolutie. Memen zijn dus, net zoals genen, replicatoren, in een ander medium wel te verstaan maar grotendeels onderworpen aan dezelfde evolutieprincipes als de genen.¹⁵ Ze kunnen gezien worden als een ‘informatievirus’ dat zelf niet kan nadenken en het menselijke brein als tijdelijke thuis gebruikt terwijl het voortdurend verspringt van brein tot brein om zich voort te planten. Het is daarbij belangrijk om in te zien dat het replicerende vermogen van een mem afhankelijk is van zijn *eigen* ‘fitness’ en dus niet dat van de mens. Toch hoeft dat volgens Dennett niet nefast te zijn voor onze vrijheid. De vorming van onze geesten door memen verschaft ons, zijns inziens, de nodige autonomie om onze zelfzuchtige genen de baas te blijven.

Tot slot zou ik er op willen wijzen dat veel interessante inzichten uit het boek *Freedom Evolves* binnen het bestek van dit schrijven helaas niet aan bod konden komen. Maar het is ondertussen duidelijk geworden dat, volgens Dennett, de menselijke vrijheid van-

¹² Dennett, D.C., p. 400-415 (2001, Hoofdstuk 13; punt 1: *Intelligentie en de rol van de taal*); p. 4 (2003).

¹³ Dennett, D.C., p. 401 (2001)

¹⁴ Dennett, D.C., p. 174 en 175 (2003)

¹⁵ Dennett, D.C., p. 143 (2001) / p. 175 (2003)

uit evolutionair perspectief moet worden belicht. We mogen ons daarbij niet laten ‘vangen’ of afschrikken door de vreemde omkering van de rede of de logica, die karakteristiek is voor de darwinistische revolutie. Wie zijn nuchtere verstand laat spreken en bereid is om zich in te leven in de evolutietheorie, zal deze initiële hindernis overwinnen en begrijpen hoe een blind proces van natuurlijke selectie de opmerkelijke vaardigheid van vrije wil in het leven kon roepen; genetische en culturele replicatoren, respectievelijk het gen en het mem, hebben zich onder invloed van hun biosfeer voortgeplant. Bepaalde eigenschappen gingen daardoor verloren terwijl andere zich verder konden ontwikkelen (namelijk het succesvol *vermijden* van gevaar). Wat ik eerder al ‘de deur naar de vrijheid’ noemde, werd door de geselecteerde eigenschappen steeds meer geopend *maar* de evolutie kent geen rust. Niets garandeert dus dat onze verworven vrijheid eeuwig zal zijn of onveranderd zal blijven. Veel zal afhangen, zo suggereert Dennett op het einde van zijn boek, van hoe wij ons in de toekomst zullen gedragen.

Bibliografie:

DENNETT, D.C., *Freedom Evolves*. Londen, The Penguin Press, 2003, 347 pp.

DENNETT, D.C., *Darwins Gevaarlijke idee*. Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij Contact, 2001, 688 pp.

DOORMAN, M. & POTT, H., *Filosofen van de deze tijd*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2000, 378 pp.

MATTHEW ELTON, *Daniel Dennett: Reconciling Science and Our Self-Conception*, Polity Press, 2003, 296 pp.